ЛІТЕРАТУРА

1. *Бочарова І. В.* Темпоративні синтаксеми-найменування релігійних свят (На матеріалі художніх творів української літератури XIX – XX ст.) / І. В. Бочарова // Проблеми граматики і лексикології української мови. – К., 1998. – С. 157 – 165.

2. *Калинець І.* Поезія Антонича найбільше відповідала моєму світовідчуванню... [Електронний ресурс] / І. Калинець. – Режим доступу : http://www.fact.kiev.ua/articles/article_228/

3. Словник символів / [за заг. ред. О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка]. – К. : Народознавство, 1997. – 156 с.

4. *Тимирханов В. Р.* Моделирование лингвофилософских явлений в свете имяславской традиции : автореф. дис. на соиск. уч. степ. д-ра филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / В. Р. Тимирханов. – Челябинск, 2009. – 39 с.

ЮЛИЯ БРАИЛКО

ФУНКЦИИ КОНФЕССИОНАЛЬНЫХ ГЕОРТОНИМОВ В ПОЭТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ

В статье исследуются возможности реализации семантико-стилистического потенциала конфессиональных геортонимов в художественной речи. Материалом для исследования послужили произведения украинских поэтов 60-80-х годов XX столетия.

Ключевые слова: геортоним, оним, лексема, семантика, сема, поэтическая функция.

JULIA BRAILKO

THE FUNCTIONS OF THE CONFESSIONAL GEORTONYMS IN THE POETIC TEXT

This article studies the confessional georgonyms and the possibilities of their semantic-stylistic realization potential in the artistic speech. The works of Ukrainian poets of the sixties in the XXth century were used as the material for this study.

Key words: georgonym, onym, lexeme, semantics, seme, poetic function.

Одержано 29.07.2010 р., рекомендовано до друку 30.08.2010 р.

УДК 81'373:82–1

ОЛЕКСАНДР ТУПИЦЯ
(Полтава)

БЕЗЕКВІВАЛЕНТНА ЛЕКСИКА У СМИСЛОВІЙ СТРУКТУРІ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ

Ключові слова: *безеквівалентна лексика, поетичний текст, композиція, сильна позиція.*

Практика слововживання та спостереження над поетичними текстами свідчать, що культура та мова перебувають у діалектичній єдності. Причина такої діалектики полягає в тому, що мова залежить від культури як її вербальний компонент, відображаючи за допомогою наявних засобів, реа-

гує на зміни та змінюється сама разом з культурою. Мова виступає засобом вербалізації певного культурного середовища й зберігає в часі інформацію про минуле, утримує у своїй структурі результати пізнання соціумом навколишньої дійсності та передає досвід цього пізнання прийдешнім поколінням. Лексичні одиниці містять у своїй семантиці національно-культурні компоненти й тому несуть важливу культурно-історичну інформацію. Безеквівалентна лексика (далі БЛ) у структурі поетичного тексту виступає як окремий феномен, через який можна отримати інформацію про культуру. Культурні зміни, що відбуваються в певному мовному середовищі, пов'язані з історичними, економічними та іншими змінами, відображаються також у лексичному складі мови й у складі БЛ: *галаган, гульден, ліцитаційний акт, клейнод.*

У композиції поетичного твору такі одиниці актуалізуються. Під упливом дій інтегративних відношень відбувається акцентуалізація периферійних значень, активізація конотативних та асоціативних елементів семантики, спостерігається поширення семантики БЛ на інші смисли речення, строфи, а то й на текст. Унаслідок цього слово набуває маркованості, привертає увагу читача.

У тексті-відповіднику інваріант БЛ перетворюється на культурний варіант, оскільки сприймається носіями іншої мови по-іншому. У переважній більшості текстів безеквівалентні одиниці зберігаються, коли означають «лексичні українізми», без яких не можна реалістично створити місцевий колорит, передати дух та думки. Часто БЛ виступає перешкодою для розуміння.

Розкриваючи значення безеквівалентних одиниць іншої мови, читач отримує знання про культурний розвиток іншого народу й водночас установлює взаємозв'язки між різними культурами (своєю та чужою), інколи доходить висновків про їх спільність чи самобутність. Саме тому безеквівалентні одиниці в поетичному тексті привертають увагу читача, актуалізуються, набувають пізнавального та естетичного значення.

Провідними носіями фонових знань для носіїв будь-якої мови та культури є БЛ-назви осіб. Такі БЛ допомагають автору розкрити характер персонажа чи ліричного героя поетичного твору, уникнувши тим самим значних за обсягом зображень, не властивих поетичному тексту, прямо вказати на національно-культурну належність героя та всього тексту. З кожною безеквівалентною одиницею пов'язані також своєрідні етнокультурні асоціації у свідомості носіїв мови та культури, що сприяє створенню образу на основі лише однієї лексеми: *козак, гетьман, чумак, москаль*. Безеквівалентні одиниці в композиції поетичного тексту сприймаються як сильні позиції, що позначаються на змісті всього тексту. Для розуміння таких слів носіям іншої мови часто необхідний коментар. Наприклад:

На розпутті ***кобзар*** *сидить*	*Сидит* ***кобзарь*** *у дороги,*	*Still sitzt* ***der Kobsar*** *am Kreuzweg,*
Та на ***кобзі*** *грає;*	*С* ***кобзою*** *своею*	*Läβt die Saiten rauschen;*
Кругом хлопці та дівчата –	*Кругом хлопцы да девчата*	*Rings die Mädchen und die Bursche*
Як мак процвітає.	*Маками алеют.*	*Blühn wie Mohn und lauschen.*
(Т.Шевченко)	*(Б.Турганов)*	*(Erich Weinert)*

Кобзар – український народний співець, що супроводить свій спів грою на кобзі; скальд, менестрель, трубадур [СУМ, 4, с.200].

Слова *кобза, кобзар* також подаються в словнику російської мови з визначенням «старовинний український музичний інструмент» та «український народний співець» [ТСРЯ, с.279].

Кобза – старовинний український струнно-щипковий музичний інструмент [СУМ, 4, с.200]. Слово запозичене з тюркських мов, очевидно походить від турецького *kopuz* «вид однострунної гітари» [ЕСУМ, 2, с.476].

Безеквівалентні лексичні одиниці української мови (*кобза, кобзар*) у наведених контекстах сприяють створенню етнічної картини світу поетичного тексту. У текстах-відповідниках вони сприймаються як реалії іншої етнокультури, екзотизми. На їх основі створюється своєрідна модель світу, тобто поетичний текст починає існувати як феномен української культури на теренах іншої. Такі міжкультурні «зв'язки» з'являються через сприйняття образів-смислів, які виникають на основі української БЛ.

Носіям, наприклад, німецької мови для розкриття семантики цих лексичних одиниць потрібні тлумачення, які ґрунтуються на встановленні етнокультурної належності слів, тобто *Kobsar – Kobsaspieler, ukrainischer Volksliedersaenger (Kobsa – altes ukrainisches Zupfinstrument)*. [Кобзар – той, хто грає на кобзі, український народний співець (Кобза – стародавній український щипковий інструмент)].

Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
***Москаль** розриває...*
(Т.Шевченко)

Stumm und trocken rinnt der Dnjepr,
Einst des Lands Gebieter,
Und in meinen heiligen Gräbern
*Wühlt der **Moskowiter**.*
(Erich Weinert)

Щоб він не плакав, не журився,
Щоб він де-небудь прихилився,
*То оддадуть у **москалі**.*
(Т.Шевченко)

Damit er weint nicht, nicht betrübt
Und ohne Hausung bleibt – da gibt
*Man ihn zu den **Soldaten** fort!*
(H.Rodenberg)

Москаль – застаріле «солдат», «росіянин» [СУМ, 4, с.808] є похідним від *Москва*. Таке слово з подібними значеннями трапляється й у інших мовах: словацьке *Moskal'* – «росіянин», білоруське *москаль* – «солдат», німецьке *Moskowiter, Soldat* [ЕСУМ, 3, с.519].

Явище безеквівалентності виявляється на основі порівняння відповідних контекстів. *Москаль* – в українській мові солдат, а також росіянин. У порівнянні, наприклад, з німецькою мовою реалії *москаль (солдат)* відповідає *Knecht (Landsknecht), Soldat* – лексема, що існує в багатьох мовах (без ознак національної маркованості). *Moskal* – похідне від «Москва», німецьким читачем сприймається саме як «росіянин» чи «москвич», тому можна спостерігати в перекладі «*Moskowiter*». У іншому контексті зрозуміло, що «*оддадуть у москалі*» – до війська, тому й передано москалі – *Soldaten*.

Тече вода в синє море,	*Es zieht der Strom unendlich sich*
Та не витікає,	*Hinab zum blauen Meer;*
Шука ***козак*** *свою доля,*	*Vergebens wandert der* ***Kosak***
А долі немає.	*Dem Glücke hinterher.*
Пішов ***козак*** *світ за очі;*	*Kommt der* ***Kosak*** *an fernen Strand;*
Грає синє море,	*Es tönt des Meeres Gischt,*
Грає серце ***козацькеє****...*	*Es tönt des* ***Kosaken*** *Herz…*
(Т.Шевченко)	*(E.J.Bach)*

Козак (козаченько) – вільна, незалежна людина; парубок; член військового формування вільних поселенців на окраїні держави; соціальний тип [ТСУМ, 2, с.279]. Саме слово – давнє запозичення з тюркських мов.

БЛ-реалії назви осіб *кобзар, козак, москаль*, та ін. сприяють створенню етнічної картини світу. Автори використовують ці лексичні одиниці переважно з метою відтворення особливостей історичної доби, суспільно-політичних умов тощо. Наявність таких лексичних одиниць у композиції поетичного тексту забезпечує розуміння та сприйняття твору як феномену певної національної культури. Безеквівалентні лексичні одиниці в тексті-відповіднику створюють умови для етнічної ідентифікації; поетичний текст, таким чином, сприймається реципієнтом як явище іншої культури на теренах власної. Поетичний текст стає джерелом країнознавчої інформації.

Процес осягнення художнього слова, що належить до класу безеквівалентних та реалізується в поетичному тексті, здійснюється лише на фоні культурного середовища тексту. Для трансформації таких одиниць необхідно, у першу чергу, «проникнути» у фонові знання представників іншої культури, розкрити культурно-естетичний смисл середовища, використати історико-культурний контекст із безліччю його варіантів. Це можуть бути, наприклад, слова-символи, тобто символіка життя, пов'язана з народним світобаченням, з історією; вони знайшли своє відображення в своєрідній символічній лексиці, словах-образах: *калина, верба* – дівчина, *явір* – парубок. Трансформація таких одиниць – своєрідна проблема, оскільки автор мусить розуміти, що «буквальне перенесення» часто є недоречним. Носії іншої мови та культури не розпізнають символічного значення, бо в їхньому середовищі воно відсутнє. Часто доречнішою була б заміна своєрідним образом-символом іншої культури. Наприклад: **калина** – рослина-символ України. Слово походить із праслов'янської мови **kalina* – похідне від *kalъ* – «мокра земля, болото, драговина», назва зумовлена вологолюбністю калини та її поширенням у болотистих місцях [ЕСУМ, 2, с.350]. Кущова рослина родини жимолостевих, що має білі квіти й червоні гіркі ягоди [СУМ, 4, с.70].

Тоді неси мою душу	*Тогда неси мою душу*
Туди, де мій милий;	*Туда, где мой милый,*
Червоною ***калиною***	*И поставь* ***калиной*** *красной*
Постав на могилі.	*Над его могилой.*
(Т.Шевченко)	*(Л.Длигач)*

Образ *червоної калини на могилі* створює етнічну картину світу в межах поетичного контексту. Таке розуміння виникає й у російського реципієнта. Згадаємо також «Калину красную» В.Шукшина. Але, наприклад, для німецькомовного читача образ калини не має такого значення, тому в багатьох контекстах можна спостерігати заміну: *калина – Esche (ясень)*.

…І ідуть по долині	*Und im Tale gehn sie,*
І йдучи співають.	*Gingen so wie Kinder,*
Як діточок двоє,	*Plauderten und singen.*
Під тую ***калину*** *–*	*Bei der* ***Esche*** *stehn sie, –*
Прийшли, посідали	*Lassen dort sich nieder,*
І поціловались.	*Küssen dort sich wieder.*
(Т.Шевченко)	*(H.Zinner)*

Образ калини є ключовим для української етносистеми. Наприклад, у поетичних творах Т.Шевченка лексема *калина* та її форми подаються у 39 окремих контекстах [КПТ, 2, 781-781]. Про етнокультурне (сакральне) значення цієї лексичної одиниці можуть переконливо свідчити такі контексти її вживання: *Хто посадить на могилі Червону калину? (Т.Шевченко), А в головах у дівчини – Червону калину (Т.Шевченко).*

Значну групу БЛ становлять топоніми. Можна, звичайно, заперечувати віднесення географічних назв до класу безеквівалентних одиниць мови: у нашому глобалізованому суспільстві межі між народами та культурами настільки тонкі, що більшість іншомовних назв сприймаються як цілком сприйнятні та зрозумілі. Необхідно також ураховувати й те, що «топоніми пов'язані з певними подіями життя народу – носія мови і культури» [1, с.99]. Крім своєї основної функції (назва об'єкта) географічні назви виражають певну історичну подію: *Лиман, Жовті Води, Берестечко, Крути*. А.К.Мойсієнко пише, що топонім у художньому творі нерідко стає конденсованим образом певної історичної картини, події, яка в контексті набуває відповідного емоційно-оцінного вираження. Вертикальний контекст того чи того топоніма «оживає» у зв'язку з контекстуальною поєднаністю останнього з іншими домінантами, наприклад, на позначення особи [2, с.146-147].

Так само невичерпним джерелом пізнання іншомовного культурного середовища є антропоніми, з якими пов'язані історичні події: *Богдан, Довбуш, Трясило*. Крім того, ім'я в художньому тексті часто виступає засобом розкриття характеру героя, його якостей тощо, наприклад: *Нетяга, Галайда, Чураївна, Байда*. Такі БЛ актуалізуються в поетичному тексті, розширюють своє значення, вступаючи в суперструктурні зв'язки з іншими смисловими елементами тексту, посідають СП.

У тексті-відповіднику власні назви, як правило, не замінюються. Вони теж посідають СП, але викликають інші етнокультурні асоціації. Частіше виступають тими засобами, що пов'язують між собою два чи кілька культурних середовища, наприклад, *Ганна Іванівна, Микола* в російському відповіднику, *Pan Hetman Taras, Zar Nikolaus* у німецькому. Наприклад: **Тарас** – поширене в Україні чоловіче ім'я. Від грецького слова tarassō «бентежу, турбую» (буквально: бунтівник) [ВІЛ, с.88-89].

Скромна праця моя –
То не пишна окраса,
Але в тому, їй-богу,
Не бачу біди –
Щось у мене було
І від діда ***Тараса****,*
І від прадіда –
Сковороди*.*
(В.Симоненко)

Ради громких похвал
Не привык я стараться,
Скромен труд мой,
Но в этом не вижу беды,
Что-то было во мне
И от деда ***Тараса****,*
И от прадеда –
Сковороды*.*
(Н.Костенко)

Обізвавсь ***Тарас Трясило***
Гіркими сльозами:
«Бідна моя Україно,
Стоптана ляхами!»
(Т.Шевченко)

Und es rief ***Taras Trassilo****,*
Weinend rief der Kühne:
«Ach, sie haben dich zertrampelt,
Meine ***Ukraine!****»*
(Erich Weinert)

У першому контексті особові імена мають велике значення для характеристики ліричного героя, наприклад, *Я (ліричний герой – автор) – дід Тарас (Шевченко) – прадід Сковорода* – створюється коло асоціацій, семантика безеквівалентних одиниць нашаровується на смисл-зміст усього тексту. Особове ім'я *Тарас Трясило* перегукується з лексемою *Україна*, цей контекст демонструє зразок асоціативного поєднання значень двох лексичних одиниць. Виникає паралель між двома образами на основі асоціацій: *Тарас Трясило – народний герой, уболіває за долю України.*

У текстах-відповідниках особові імена вносять у тканину твору етнічний струмінь. У першому контексті спостерігаємо виникнення схожих асоціацій: *Я (ліричний герой – автор) – дід Тарас – прадід Сковорода*, але виникає також розуміння того, що Я – українець. Сприймаючи контекст-переклад, читач розуміє, що цей текст – надбання іншої культури, тобто власне ім'я функціонує як екзотизм. Виникає своєрідна поетична картина світу.

БЛ відіграє провідну роль в образній системі поетичного тексту. Значення безеквівалентної одиниці виступає додатковим атрибутом характеристики багатьох образів тексту, а інколи й усього твору, тобто БЛ відіграє роль одиниці, на основі якої виникають конотативні, асоціативні, імплікативні та ін. смисли. Особливої актуалізації, на думку дослідників, у зв'язку з вертикальним контекстом набувають реалії, що є характеристичними для конкретної епохи і виконують у художньому творі смислову й естетичну функцію [2, с.149]. Наприклад:

1) БЛ-назви одягу створюють образ ліричного героя, на їх основі формується уявлення про соціальний статус: *Гадюки-вуса,* ***кобеняк****, – Козак напевно з Кобиляк (О.Олесь); Вітрик заліз під її* ***кептарик*** *І на грудях у неї заснув, як дитя (Д.Павличко); Вона дивно подивилась на мене, Скинула великі* ***юхтові чоботи*** *(Д.Павличко).* Більше того, на їх основі можуть створюватися не лише образи людей, а й певних предметів, об'єктів тощо: *Далі, все далі! Он латані ниви, Наче* ***плахти****, – навкруги розляглися (Леся Українка)* – образ ниви; *Рясний*

цвіт обтрусили вишні на солом'яний твій ***капелюх*** *(В.Симоненко)* – образ української хати; *Не* ***китайкою*** *покрилися Козацькії очі (Т.Шевченко)* – образ смерті;

2) БЛ-антропоніми формують додаткові смисли, наприклад, про риси характеру ліричного героя, його соціальний стан: *Щоб він де-небудь прихиливсь, То оддадуть у* ***москалі*** *(Т.Шевченко)*. Такі безеквівалентні одиниці в композиції поетичних текстів, у лаконічній формі (часто одним словом), створюють образ історичної епохи, історичних подій тощо: *Тече вода в синє море, Та не витікає, Шука* ***козак*** *свою долю, А долі немає (Т.Шевченко); Братерство славне ожива. А сивий* ***гетьман****, мов сова, Ченцеві зазирає в вічі (Т.Шевченко)*;

3) БЛ-назви будівель говорять, насамперед, про місце розгортання подій: *Все так же над озером мріє калина, де юність моя протекла; і мати моя вигляда свого сина в* ***хатині*** *сумній край села (В.Сосюра); Прийшли в Дар'ю, на якор стали; З* ***ватаги*** *письма принесли (Т.Шевченко)*. Щоправда, такі безеквівалентні елементи можуть виступати одиницями, що створюють додаткові смисли психологічного стану ліричного героя: *Сидів в* ***шинку*** *і пив горівку, Бо коло серця щось пекло (І.Франко)*. Крім того, навколо БЛ можуть формуватися основні смисли всього твору, коли вони виступають так званими фінальними образами, на ґрунті яких роблять підсумки, формують смисл-зміст усього твору: *До нього заговорить пілігрим: – Поети! Мудреці! – мудріші змія! Не полишайте нашого* ***коша*** *(Б.Олійник).* ***Кіш*** – у цьому контексті не просто будівля, а образ батьківщини;

4) БЛ-предмети побуту вносять до тексту додаткову інформацію про національно-культурні особливості: *На весіллі бринять* ***чарочки****, – Хай здорові живуть молодята! (Леся Українка)*. На основі БЛ створюються неповторні «зорові» образи поетичного твору: *І дні, мов* ***глечики*** *з* ***Опішні****, Протяті шпагами вогнів (І.Драч)*;

5) БЛ-символи відображають особливості національного світобачення та сприйняття навколишньої дійсності, створюють особливі ліричні образи тощо: *У хмільні смеркання* ***мавки*** *чорноброві Ждатимуть твоєї ніжності й любові (В.Симоненко); Та випливи* ***русалкою*** *Завтра серед ночі, А я вийду гуляти з ним, А ти й залоскочеш (Т.Шевченко)*.

Звичайно, перерахувати всі можливості безеквівалентних одиниць для створення образів у поетичних текстах складно, оскільки зробити це можна, лише опираючись на окремі контексти, яких існує безліч. Безперечно, що в композиції поетичного тексту БЛ посідає сильну позицію, висувається як смислова одиниця.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Миропольська Н. Є.* Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: теорія і практика / Н. Є. Миропольська. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 204 с.

2. *Мойсієнко А. К.* Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша / А. К. Мойсеєнко. – К. : Правда Ярославичів, 1997. – 200 с.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БЛ – Безеквівалентна лексика.

ВІЛ – Власні імена людей. Словник-довідник [авт.-уклад. Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятковская] / За ред. В. М. Русанівського. – К.: Наукова думка, 1986. 312 с.

КПТ – Конкорданція поетичних творів Т. Шевченка: в 4 т. [упор. Гаврик Юрій]. – Едмонтон-Торонто, 2001 – Т.1-3.

СРЯ – Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. [авт. В. Даль]. – М., 1978 – 1980. – Т.1-4.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. – К., 1970 – 1980. – Т.1-11.

ТСРЯ – Толковый словарь русского языка: 80 тыс. слов и фразеологических выражений. [авт. С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова]. – М.: Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова., 1997. – 944 с.

АЛЕКСАНДР ТУПИЦА

БЕЗЭКВИВАЛЕНТНАЯ ЛЕКСИКА В СМЫСЛОВОЙ СТРУКТУРЕ ПОЭТИЧЕСКОГО ТЕКСТА

Исследуются особенности поэтического текста. Определено понятие безэквивалентной лексики как носителя этнокультурной информации.

Ключевые слова: безэквивалентная лексика, поэтический текст, композиция, сильная позиция.

OLEKSANDR TUPYTSYA

THE EQUIVALENTLESS LEXICS IN THE SENSE ORGANIZATION OF THE POETICAL TEXT

Peculiarities of poetic language are investigated. The meaning of the eguivalentless lexis as a source of ethnocultural information is stated.

Key words: eguivalentless lexis, poetical text, composition, strong position.

Одержано 29.07.2010 р., рекомендовано до друку 30.08.2010 р.